

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВА НА ОСВІТУ

SOME ASPECTS OF THE TRANSFORMATION OF THE RIGHT TO EDUCATION

Пижов О.М., аспірант кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена деяким аспектам трансформації права на освіту. Проаналізовано історичне становлення права на освіту. Висвітлено як змінювалося розуміння поняття «освіта» від античності до сучасних часів. Автор робить висновок, що до Нового часу право на освіту не розглядалося як суб'єктивне право, лише в контексті педагогіки. Зазначено, що питання про формування права на освіту безпосередньо пов'язане з питанням про появу і укорінення концепції прав людини.

Акцентується увага, що лише з початком епохи Відродження питання про забезпечення освіти громадян почали розглядати як державна справа. Підґрунтям цього став індустріальний розвиток, який змушував держави Європи брати на себе обов'язки з навчання громадян своєї країни. Визначено, що в епоху Просвітництва вузькі поняття «виховання» і «навчання» були змінені на широкий термін – «освіта». Проаналізовані праці французьких, американських, німецьких філософів щодо розуміння сутності освіти, та вираження права на освіту. Автором підтримана позиція Гегеля про те, що тільки в результаті виховання і освіти кожної людини може виникнути громадянське суспільство.

Автором наводиться теза, що освіта поступово трансформується із навчання та виховання дітей та підлітків заможних верств населення до нормативного вираження та закріплення в окремих нормативно-правових актах. Проаналізовано перші згадки про право на освіту в Конституціях Греції, Мексики, Ірану, Польської Республіки, Югославії та інших країн. Водночас, визначено, що центральним документом, який став фундаментом для розвитку прав людини, зокрема права на освіту, стало створення Організації Об'єднаних Націй та затвердження її Статуту державами-членами.

Автором зауважується, що законодавство про освіту нерідко будується на вузькому розумінні освіти, тому міжнародними, конституційними актами і національним законодавством захищається тільки право на освіту у вузькому сенсі. Відбулася трансформація сутності, яка вкладається в зміст поняття «право на освіту» і прослідковується шлях становлення від згадок в нормативно-правових актах, до обов'язкового закріплення на найвищому конституційному рівні.

Ключові слова: освіта, право на освіту, конституційні права, права людини, виховання, навчання.

The article is devoted to some aspects of the transformation of the right to education. The historical formation of the right to education is analyzed. It is highlighted how the understanding of the concept of "education" has changed from antiquity to modern times. The author concludes that until modern times the right to education was not considered as a subjective right, only in the context of pedagogy. It is noted that the issue of the formation of the right to education is directly related to the issue of the emergence and rooting of the concept of human rights.

It is emphasized that only with the beginning of the Renaissance the issue of providing education to citizens began to be considered as a state affair. The basis for this was industrial development, which forced the European states to assume the responsibility for educating their citizens. It is determined that in the Enlightenment the narrow concepts of "education" and "training" were changed to a broad term - "education". The works of French, American, German philosophers on understanding the essence of education and the expression of the right to education are analyzed. The author supports Hegel's position that only as a result of upbringing and education of each person a civil society can arise.

The author presents the thesis that education is gradually transforming from the training and upbringing of children and adolescents of the wealthy to the normative expression and consolidation in certain legal acts. The first mentions of the right to education in the Constitutions of Greece, Mexico, Iran, Poland, Yugoslavia and other countries are analyzed. At the same time, it is determined that the central document that became the foundation for the development of human rights, in particular the right to education, was the creation of the United Nations and the approval of its Charter by the Member States.

The author notes that legislation on education is often based on a narrow understanding of education, so international, constitutional acts and national legislation protect only the right to education in a narrow sense. There has been a transformation of the essence that is embedded in the content of the concept of "right to education" and the path of formation can be traced from mentions in normative legal acts to mandatory consolidation at the highest constitutional level.

Key words: education, right to education, constitutional rights, human rights, education, training.

Сучасний світ важко уявити без освіти. Невпинна цифровізація, інформатизація та автоматизація багатьох процесів є підставою для постійного оновлення знань та освіти впродовж життя. Вже є аксіомою, що освічена нація є запорукою доброти та розвитку країни.

Логічним бачиться те, що сутність поняття «освіта» та «право на освіту» змінилося у порівнянні з античними часами і сьогоденням, оскільки зміст, який вкладався раніше і зараз дуже різниться. Тому використовуючи метод аналізу, спробуємо дослідити як змінювалося розуміння «право на освіту» від античності до сучасності.

Так, термін «освіта» почав широко вживатися в XVIII столітті філософи Античності, Середньовіччя, Відродження та раннього Просвітництва вважали за краще говорити виключно про «виховання» або про «навчання» дітей і підлітків. Тільки з XVIII століття слово «освіта» стало застосовуватися до всіх рівнів навчання – початкової, середньої і вищої, пріоритетними цілями яких називалися моральне виховання і розвиток певних навичок і знань. До Нового часу принципи права на освіту розвивалися переважно в руслі педагогіки і не розглядалися як прояви суб'єктивного права людини. Вони формувалися

з методик виховання і навчання. Тобто в той час окремо про принципи права на освіту мова не велась, лише як аспект педагогіки. Своє перше нормативне вираження ці принципи отримали в кінці XVIII – початку XIX століттях, а саме право на освіту з'явилося в конституційних та інших законодавчих актах тільки в першій половині XX століття.

Ми маємо констатувати те, що питання про формування права на освіту безпосередньо пов'язане з питанням про появу і укорінення концепції прав людини. Деякі автори вважають, що формування інституту прав людини стало можливим завдяки виникненню спеціального понятійного апарату, в першу чергу, поняття «право» в суб'єктивному сенсі.

І вже в грецькій античній філософії можна зустріти міркування про необхідність загальнообов'язкового навчання і виховання дітей. Сократ писав, що «кожна людина, обдарована або бездарна, повинна вчитися і тренуватися в тому, в чому вона хоче досягти успіхів». Платон пояснював, що при бажаній організації товариства «училище буде відвідувати не тільки той, у кого цього бажає батько, – у кого ж він не хоче, той, мовляв, може і відсторонитися

від виховання, – але, як то кажуть, і старий, і малий, повинні у міру сил неодмінно його отримати, адже діти більше належать державі, ніж своїм батькам. Це стосується однаково і жінок і чоловіків» [1]. Тим самим Платон вбачав необхідність встановити обов'язковість освіти для всіх вільних громадян країни незалежно від статі. У роботах грецьких філософів вперше прозвучала думка про важливість рівного доступу до освіти і необхідності державної участі в організації освіти. Це було потрібно для досягнення цілей освіти – можливості кожного вільного громадянина «корисно» брати участь в справах держави.

Ці ідеї знайшли своє відображення в практиці держав Стародавньої Греції, де вперше були відкриті повноцінні навчальні заклади різних ступенів і освіта стала обов'язковою атрибутом виховання в політичних (як в Афінах) або у військових (як у Спарті) цілях. Саме в давньогрецьких містах-полісах були вперше закладені основи системності освіти, визначено його основні форми (індивідуальне або колективне навчання) і т.д. Ці погляди отримали розвиток в працях римських античних філософів, які приділяли велику увагу теоретичній і практичній педагогіці. Сенека, Цицерон, Катон, Плутарх, Квінтіліан вказували на необхідність навчання, спрямованого на виховання самодостатнього людини з високими моральними якостями, розширювали коло обов'язкових для вивчення предметів, пропонували нові методики і форми освіти. Такі уявлення стали базисом для розробки в той час ідей природного права і суспільного договору, і в своїй сукупності послужили основою для майбутніх концепцій прав людини, включаючи право на освіту [2].

Маємо зауважити, що запропоновані в античності ідеї, пов'язані з вихованням і навчанням вільних громадян ще не формулювали сутність права на освіту в його сучасному розумінні. Вони задали вектор руху розуміння принципів права на освіту, заклали підвалини уявлення про освітній процес. Водночас, ці ідеї акцентували увагу на значення освіти в житті кожної людини і держави.

В середні віки, з домінуючим в той час догматичним, релігійним світоглядом, були закладені нові аспекти в сформовані в епоху античності підходи до освіти. Однак саме в середньовічному станом суспільстві в XIII – XIV ст. був проголошений принцип «можливості отримання освіти для всіх» незалежно від статі чи матеріального стану [3], створені перші університети. Таким чином, до початку епохи Відродження склалися соціальні та теоретичні передумови для подальшого розвитку концепції прав людини, включаючи право на освіту.

Саме в епоху Відродження питання про забезпечення освіти громадян почали розглядати як державна справа. Потреби індустріального розвитку змушували держави Європи брати на себе обов'язки з навчання громадян своєї країни. Майже відразу це знайшло своє відображення у відповідних нормативних актах. У 1560 році на зборах Генеральних штатів Франції був прийнятий проект закону про загальну освіту. У 1571 році королева Наварри Іоанна III внесла положення про обов'язкову освіту до законодавства королівства, в цей же час Шведське королівство почало вживати зусилля для вирішення майже недосяжною для того часу завдання – забезпечення загальної грамотності населення.

У 1616 році в Шотландії Закон про заснування шкіл зажадав, щоб при кожній парафії була створена школа, яка фінансується прихожанами і знаходиться під наглядом церкви [4]. У 1636 року в Колонії Массачусетського затоки (нині – штат Массачусетс) було відкрито Гарвардський університет, і через 9 років, в 1647 році Верховний суд цієї колонії встановив необхідність обов'язкової освіти. Відповідно до рішення Суду кожне місто було зобов'язаний відкрити по англійському зразку граматичну школу, а батькам, що утримував своїх дітей від відвідування школи, загрожував штраф. Відповідно до норм того

часу, якщо суд встановлював, що батьки не можуть забезпечити освіту своїм дітям, то влада мала право вилучити їх у власних батьків і передати в іншу сім'ю.

Але головні зміни в підходах до утворення були пов'язані з розумінням ролі держави в його забезпеченні: в цей час питання про освіту громадян почали розглядати як державна справа, що було пов'язано з потребами розвивається індустріально суспільства у кваліфікованих робітничих кадрах. Важливо, що цей процес супроводжувався поступовим виникненням нормативного обов'язку (держави, роботодавця) в підготовці відповідних фахівців, що призвело згодом (до XX століття) появи права-вимоги по відношенню до держави про надання права на освіту і поширення такого права на всіх суб'єктів.

Великий внесок у подальший розвиток ідеї рівної та доступної освіти в Новий Час зробив чеський філософ Ян Амос Каменський. Він відстоював прогресивні ідеї загальної, обов'язкової освіти і рівного доступу до освіти незалежно від статі, соціального і матеріального становища. Філософ писав: «У школи слід віддавати не тільки дітей багатих або знатних, але і всіх взагалі: знатних і незнатних, багатих і бідних, хлопчиків і дівчаток у всіх містах і містечках, селах і селках» [5]. Тим самим Я. А. Каменський припустив, що освіта повинна бути безперечною і універсальною.

Таким чином, філософи епохи Просвітництва, розвиваючи теорії природного права і договірної походження держави, розглядали освіту як необхідну умову формування повноцінної вільної особистості, яка усвідомлює «природні закони». Саме в цей період більш вузькі поняття «виховання» і «навчання» були змінені на широкий термін – «освіта». Сама назва епохи Просвітництва говорить про те, що цінність освіти і всебічно освіченого індивіда була піднята в працях мислителів того часу на небачену раніше висоту.

У Новий час тривало осмислення освіти як нормативно встановленого обов'язку держави, з одного боку, і громадянина, з іншого. Наприклад, Томас Гоббс у своїй роботі «Левіафан: Матерія форма і влада держави церковного і цивільного» підкреслює, що освіта є, перш за все, справою держави і безпосередньо пов'язана з її благом. Він розводить поняття «виховання», яке вважає спільним обов'язком батьків і держави, і «університетську освіту», яке вважає неблагонадійною, оскільки зазначає, що це «тонкий напій, яким їх поють проти громадянського суспільства» [6]. З аналізу його праці можна зробити висновок, що на його думку суверен зобов'язаний піклуватися про те, щоб народ вчили справедливості. Держава має забезпечити мінімальні умови для кожної людини, при цьому це все має бути підпорядковане волі держави, і ніякої свободи освіти передбачено бути не може.

Джон Локк присвятив філософії освіти працю «Думки про виховання», яка згодом стала класикою європейської педагогіки. У цій роботі англійський філософ дав своє розуміння освіти. Він зазначав, що всі люди народжуються з однаковими здібностями, отже, в процесі навчання рівні. Локк вважав, що поки дитина ще не навчилася чинити на власний розсуд відповідно до моральних принципів, «він не має свободи і не може діяти самостійно» [7], саме освіта є найважливішим фактором у формуванні з «tabularasa» повноцінної людської особистості.

На відміну від Локка, Жан-Жак Руссо визнавав основним принципом у вихованні та навчанні принцип свободи. Його концепція «природного виховання» передбачає, перш за все, розвиток індивідуальності кожного учня. У своїй книзі «Еміль, або про виховання» Руссо підкреслював, що у індивіда є свобода і власний розсуд, чому і як навчатися, завдання вчителя при цьому полягає в тому, щоб допомагати учневі» [7]. Тобто Руссо визначав свободу не тільки принципом виховання, але і його головною метою.

Погляди філософів Просвітництва на освіту справили величезний вплив на Конституцію Франції 1791 року. Саме в цьому документі вперше на конституційному рівні було встановлено принципи державної участі в освіті та рівного доступу до освіти і встановлено, що «буде забезпечено і організовано народну освіту, загальне для всіх громадян, безкоштовне в частині, необхідній для всіх людей» [8].

Відповідно до цих положень вже в 1792 році Комітет із освіти Законодавчих зборів Франції, яким керував Маркіз Кондорсе, запропонував законопроект про створення системи освіти. Проект передбачав рівність чоловіків і жінок у доступі до освіти, безоплатність навчання, фінансування державною системою освіти і створення найбільш сприятливих умов для її розвитку [8].

Основоположники теорії природних прав людини на Американському континенті також приділяли багато уваги питанням освіти. Так, Томас Джефферсон в листі Джорджу Вашингтону підкреслив зв'язок між освіченістю і користуванням своїми правами і свободами: «Для мене є аксіомою, що наша свобода може бути збережена тільки в руках самого народу, наділеного певним ступенем освіти... тільки освіту дозволить громадянину розібратися в своїх правах, підтримувати їх і розумно виконувати свою роль в справі самоврядування». Джефферсон вважав, що тільки рівні юридичні права в поєднанні з загальною освітою створять працездатні умови для людського щастя. При цьому він не вважав освіту правом, яке людина може витребувати від держави, а говорив про нього як про гарантію всебічної реалізації невід'ємних прав на життя, свободу і прагнення до щастя.

Томас Пейн у відомій праці «Права людини» описав обов'язок держави надавати підтримку молодим і бідним сім'ям, в тому числі, «щорічно виплачувати чотири фунта на кожну дитину, яка не досягла 14 років, даючи можливість батькам направляти дітей в школу для навчання читанню, письму і основам арифметики». Таким шляхом може бути подолане невігластво майбутніх поколінь, бідність батьків, а згодом і бідність взагалі, так як освіта збільшить шанси реалізувати здібності кожного. Пейн підкреслює, що «добре працюючий уряд нікого не може залишити неосвіченим» [9].

Обов'язково маємо відзначити, що питання освіти отримали своє відображення і в німецькій класичній філософії в роботах Канта, Гегеля, Фіхте, Гумбольдта, Шлеймахера та інших мислителів. І. Кант в роботі «Про педагогіку» широко визначив цю сферу діяльності як виховання – «відхід (піклування, зміст), дисципліну (витримку) і навчання разом з утворенням» [10]. Філософ вважав освіту справою, в яку для розвитку природних здібностей кожного жителя країни необхідна участь держави, «щоб людина досягала свого призначення», тому правителям доводиться сприяти процесам виховання і навчання.

Освіта, з точки зору Канта, є обов'язковою умовою розвитку людини – тобто «виходу зі стану свого неповноліття, в якому він знаходиться з власної вини» [10], яке можливе лише в тому випадку, коли людям буде надана свобода і «серед поставлених над натовпом опікунів знайдуться самостійно мислячі, які, скинувши з себе ярмо неповноліття, поширять навколо дух розумної оцінки власної гідності та покликання кожної людини думати самостійно». Тим самим утворення, по Канту, є умовою переходу від гетерономний стану індивіда в автономне, набуття здатності «бути паном самому собі», жити за власними, а не нав'язуються ззовні законам. Ця якість пов'язана з набуттям людиною гідності – як необхідної підстави прав людини.

Гегель розглядав освіту як можливість бути оригінальним, але при цьому не порушувати існуючі соціальні та правові норми поведінки. Позиція Гегеля про те, що тільки в результаті виховання і освіти кожної людини

може виникнути громадянське суспільство, безсумнівно, заслуговує на увагу.

Таким чином, в німецькій класичній філософії знайшли свій розвиток ідеї просвітителів про освіту як про інструмент досягнення свободи, а також була висунута теза про необхідність спільної діяльності держави та інститутів громадянського суспільства в цій сфері. Німецькі філософи описували умови і цілі освітнього процесу і ті позитивні результати, які можуть бути досягнуті, якщо буде підвищено освітній рівень кожного. Їх прогресивні ідеї про необхідність рівної для всіх станів, обов'язкової початкової освіти були використані в німецькому законодавстві про освіту кінця XVIII – початку XIX століть.

Так, зазначимо, що у 1763 році (за 30 років до появи Французької конституції) в Пруссії був прийнятий закон про обов'язкову початкову освіту. У 1794 році всі німецькі навчальні заклади стали державними, в 1808 році був організований перший орган виконавчої влади, відповідальний за утворення – Вища рада за освіту. У 1774 році обов'язково було введено в Австрії початкову освіту.

Із зазначеного бачимо, що освіта поступово трансформується із навчання та виховання дітей та підлітків заможних верств населення до нормативного вираження та закріплення в окремих нормативно-правових актах.

Крім того, з'являються перші згадки про освіту в конституційних актах багатьох країн. Так, принципи освіти в період другої половини XVIII – першої половини XIX століття поступово закріплюються все в більшому обсязі.

Конституція Греції 1911 році встановила державне фінансування і нагляд за навчальною справою, обов'язковість і безкоштовність початкового навчання та можливість приватним юридичним особам створювати і управляти освітніми установами відповідно до законів країни.

У 1917 році в Мексиці після революції, що повалила тоталітарний режим Парфір'єв Діаса, була прийнята нова Конституція Мексиканських сполучених штатів. У ній принципи права на освіту досить докладно встановлювалися третьою статтею. Метою освіти оголошувалося розвиток всіх людських здібностей. Детально регламентувався принцип свободи освіти: він включав в себе свободу від релігійного впливу, зв'язок освіти з демократичними і соціалістичними цінностями, можливість створення приватних навчальних закладів усіх рівнів і форм (за винятком участі громадських і релігійних організацій в початковій, середній та педагогічній освіті). Закріплювався принцип рівного доступу до освіти – початкова освіта проголошувалося загальнообов'язковою, будь-які привілеї за ознакою раси, релігії, групи, статі або особистості заборонялися. Принцип державної участі висловлювався в контролі держави над приватними навчальними закладами (в формі дозволів), затвердження обов'язкових державних стандартів в формі планів та програм, часткове фінансування освіти.

Незважаючи на детальну регламентацію принципів освіти, мексиканської Конституцією так і не було проголошено саме право людини на освіту. Це можна пояснити величезним впливом США на правову систему Мексики. Підхід до прав людини, згідно з яким соціально-економічні права не визнаються конституційними правами, відноситься до числа ідей, сприйнятих мексиканської правовою системою під впливом північноамериканського конституціоналізму [11].

Положення, що стосуються окремих принципів права на освіту, були встановлені в ряді ранніх конституцій на початку минулого століття: в Конституції Ірану 1906 року, Конституційної хартії Чехословацької Республіки 1920 року, Конституції Королівства Сербів, Хорватів і Словен (Югославії) 1921 року, що проголосила «свободу університетського викладання», Конституції Польської Республіки 1921 року, визначила, що «кожен

громадянин має право викладати» [12], Конституції Румунського Королівства 1923 року та інші. Така увага до питань освіти пояснюється необхідністю розвитку відповідних національних систем і пов'язаних з цим розширенням державного планування і фінансування освіти. Крім того, потреби врегулювати питання освіти в Європі були пов'язані з виступами національних меншин, які вимагали освіти на рідній мові і відповідно до національних традицій (що, наприклад, прямо регулювалось статтею 16 Конституції Югославії 1921 року).

Вивчаючи окремі конституційні положення різних країн, ми все ж таки робимо висновок, що надважливою подією і центральним документом, який став фундаментом для розвитку прав людини, зокрема права на освіту, є створення Організації Об'єднаних Націй та затвердження її Статуту державами, «сповненими рішучості знову затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості». Це зумовило створення єдиного міжнародного документа, який повинен був стати еталоном для всіх держав світу і головною гарантією дотримання і захисту основних прав і свобод людини. В результаті гігантської роботи Секретаріату ООН і представників світових політичних еліт в 1948 була прийнята Загальна декларація прав людини.

Однією з найбільш об'ємних статей Декларації є стаття 26, яка регулює право людини на освіту. Декларація зобов'язує країни-учасниці ООН створити умови загальнодоступності та загальнообов'язковості освіти, встановити пріоритет батьків у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей, дотримуватися мети освіти – повного розвитку особистості і збільшення поваги до прав

людини і основних свобод [11]. Таким чином, право на освіту було включено в список основних прав і свобод людини. Надалі право людини на освіту було інкорпороване в численні міжнародні акти, в більшість конституцій, розвинене в національному законодавстві всіх країн світу.

Слід зауважити, що законодавство про освіту нерідко будується на вузькому розумінні освіти, тому міжнародними, конституційними актами і національним законодавством захищається тільки право на освіту у вузькому сенсі. Суспільні відносини, пов'язані з одержанням знань за рамками спеціальних закладів освіти в формах, відмінних від початкової, середньої, вищої і після університетської освіти, не входять у зміст права людини на освіту. Однак право на освіту має поширюватися на будь-який вид освіти незалежно від використовуваних методів і форм його придбання.

Таким чином, ми бачимо, що відбулася трансформація сутності, яка вкладається в зміст поняття «право на освіту» і прослідковуємо шлях становлення від згадок в нормативно-правових актах, до обов'язкового закріплення на найвищому конституційному рівні. Саме такий підхід відображений у частині першій статті 53 Конституції України сказано, що повна загальна середня освіта є обов'язковою, а частина друга визначає, що держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античность. Восточные цивилизации / [ред. Л. Р. Сюкияйнен]. 1999. 750 с.
2. Права человека / Под ред. Е. А. Лукашевой. М., 2010. С. 51-60
3. Никитина Н.И. Расчетша С. А. Развитие идеи права на образование в педагогических теориях Западной Европы XVII-XIX веков. Великий Новгород, 2000. С.29.
4. W. Bulmer and CO. Of the education of the poor: being the first part of a digest of the reports of the Society for bettering the condition of the poor. L., 1809.P.261-262
5. Каменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие. М., 1989.С. 43
6. Гоббс Т. Левіафан / Пер. з англ - К.; Дух і Літера, 2000.- 606 с.
7. John Locke, John W. Yolton. The Locke reader: selections from the works of John Locke: with a general introduction and commentary. Cambridge, 1977.P. 232
8. Документы истории Великой французской революции. / под ред. Адо. А.В. Т.1. М., 1990. С. 218
9. Paine T. The Rights of Man. The Thomas Paine Reader. New York, 1987. P.338
10. Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? Сочинения в шести томах. М., 1966.С. 26
11. Загальна декларація прав людини. Міжнародні договори України. - К., 1992.